

Орал қаласы әкімдігінің ішкі саясат бөлімі
Махамбет Өтемісов атындағы
Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті
«Ғылыми зерттеулерді қолдау қоры» жеке қоры

**"АЛАШ ОРДА" ҚОЗҒАЛЫСЫ:
ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТТІЛІГІ
ИДЕЯСЫНЫҢ ДАМУЫНА ЫҚПАЛЫ"**

**«ДВИЖЕНИЕ "АЛАШ ОРДА":
ВЛИЯНИЕ НА РАЗВИТИЕ ИДЕИ
КАЗАХСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ"**

Орал қаласы, 31 мамыр 2017 жыл

АЛҒАШҚЫ ШЫҒЫСТАНУШЫ, 1-2 МЕМЛЕКЕТТІК ДУМА ДЕПУТАТЫ, АЛАШОРДА ҮКІМЕТІНІҢ БЕЛДІ МҮШЕСІ БАҚТЫГЕРЕЙ ҚҰЛМАНОВТЫҢ ТАРИХИ БЕЙНЕСІ

Лаззат Сағидоллақызы Нуркеева,
Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі

XIX ғасырдың соңы және XX ғасырдың бас кезеңі Қазақ өлкесі мен қазақ халқы үшін түрлі саяси мәселелердің күшеюімен толы болды. Соның ішінде патша үкіметінің қазақ жерлерін «артық, бос» деп танып, оған Ресейдің еуропалық бөлігінен орыс шаруаларын қоныстандыру, жергілікті көшпелі халықтан шұрайлы жерлерді тартып алу үшін қабылданған қаулылар, қазақтардың шөлейтті аймаққа ығыстырылуы – ұлт-азаттық қозғалыстардың кезекті толқуларына әкелді. Осындай қысылтаяң уақытта отаршылдық езгісіне түскен халқының мұң-мұқтажын көтере қоғамдық қозғалыстарды басқарған Бақытжан Қаратаев, Әлихан Бөкейханов, Мұхамеджан Сералин, Ахмет Байтұрсынов, Ғұмар Қарашев, Міржақып Дулатов, Халел Досмұхамедов, Мұстафа Шоқай сынды бір топ оқыған, көзі ашық қайраткерлердің іргелі мемлекет құрудағы күрес жолы тарихтан белгілі. Олардың арасында ұлт мүддесі үшін қызмет еткен зиялылардың бірігейі – Бақтыгерей Құлманов болды.

Бақтыгерей Ахметұлы Құлманов 1859 жылы 22 желтоқсанда Астрахан губерниясы, Никольск селосы маңайында (Бөкей ордасы, қазіргі Атырау облысы, Құрманғазы ауданы) туған [1,148 б]. Айта кететіні, оның туған жылына байланысты кейбір деректерде 1857 жыл көрсетілген [2.123 б], бұл ескіше жыл санаудан болуы мүмкін. Тегі төре, Кіші жүз ханы Әбілқайыр, Нұралы хан, Есім сұлтаннан тарайды.

1872-1881 жылдары Орынбор ерлер гимназиясында 9 жыл оқып, онда оқыған алғашқы қазақтардың бірі болып 1881 жылы 17 маусымда күміс медальмен бітіріп шыққан [3]. Оқуға зерек, талапты Бақтыгерей Құлманов білім алуды жалғастыру үшін тұрмыстық қиындықтарды жеңе жүріп 1881 жылы Императорлық Санкт-Петербург университетінің заң факультетіне қабылданады. Дәлірек, Батыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейі қорындағы №26600В құжатта көрсетілгендей 1881 жылдың 14 қазан күні университет ректорына жазған өтінішінде өзінің кедей отбасынан екендігін, оқуы үшін Торғай облыстық әскери губерниясынан шәкіртақы сұрап жазған өтініш хаты жауапсыз қалуынан оқу ақысын төлетуден босатуды сұраған және бұл әрекетіне себеп болған жағдайы туралы Санкт-Петербург қала басшысы канцеляриясы жазбаша түрде беретінің көрсеткен. 1881 жылы 20 қазанда аталмыш канцелярия Бақтыгерей Құлмановтың 21 жаста екендігін, мінезі мен өмірлік ұстанымы жақсы, Красноярск уезінен, анасы аурушаң және басқа да балалары бар кедей малшы отбасынан болғандықтан оқуға төлейтін қаражаты жоқтығын растап жазады. Бұл жерден тиісті мекемелерге өтінішін білдіре «қайтсем де окимын» деген қазақтың талапты баласының табандылығы бізге үлгі болуы тиіс. Шәкіртақы тағайындалғанын да айта кетсек, әуелгі кезде 150 рубль, содан соң 110 рубль, кейін 300 рубль деңгейінде Ішкі істер бөлімінің Астрахан губерниясының канцеляриясынан алынғаны құжаттарда көрсетілген [4.149-150бб]. Бақтыгерей студент заң факультетінде 1883 жылдың желтоқсанына дейін өз өтінішімен үш жыл қатарынан 1 курста оқыған. Келер жылы тағы да қалуға университет басшылығы рұқсат бермегендіктен 1884 жылы қаңтар айынан бастап Шығыс тілдері факультетіне ауысады [5]. Сол кезде империя астанасында болып

жатқан саяси толқулар мен өзгерістер бір топ қазақ жастарына өз әсерін тигізеді. Студенттер қозғалысына қатысқаннан болар Бақтыгерей Құлманов оқудан шығарылған екен, бірақ университет ректоры профессор А.Н.Бекетовтың көмегімен қайта алыныпты [6.123 б]. Осы ретте Петербург жоғары оқу орындарының студенттері өздері туған аймақтарына байланысты «Жерлестер» ұйымын құрып жатқан шақта Барлыбек Сыртанов, Бақытжан Қаратаев, Мәмбетәлі Сердалин, Бақтыгерей Құлманов, Абдолла Теміров бастаған бір топ студенттер қазақ тарихындағы ең тұңғыш ұйытқы болған жастар ұйымын құрады [7.] Әуелі заңгерлікке түсіп, кейін шығыстанушы мамандығын меңгеруге ауысқан Бақтыгерей Құлманов 1888 жылы 9 наурызда №877 дипломын алып шығады. Араб, парсы, осман, татар тілдері және орыс сөздігінен үздік баға алып, Санкт-Петербург университеті ғылыми кеңесі шешімімен Бақтыгерей Құлмановқа 1888 жылдың 17 қыркүйегінде жоғары деңгейдегі диссертациялық жұмысы үшін «ғылым кандидаты» дәрежесі берілген. Оқуды аяқтаған Бақтыгерей Құлманов өз мамандығы бойынша Баку қаласында бірнеше жыл қызмет етеді, кейін 1903 жылы туған жері Бөкей Ордасына – Астрахан губерниясына қарасты Қамыс-Самар әкімі боп тағайындалады [8.150 б]. Бақтыгерей әкім өз халқының мүддесі үшін күрескен жан, қызмет жолында жүріп мектептер мен түрлі емдеу пунктерін ашып көбейткен [9]. 1903 жылы Бақтыгерей Құлманов Бөкей Ордасы қазақтары атынан делегацияны бастап Санкт-Петербургке барады, патша үкіметінің қазақ жерлеріне отарлау саясаты мен озбырлық әрекеттерін мәселе етіп, шешімін табуды талап етеді. Империялық Ішкі Істер Министрлігінде болған кеңеске С.Нұрмұхамедов, С.Жантөрин, Б.Шынтеміровтермен бірге қатысып, үкіметтің жер мәселесін тез арада шешуіне бірнеше ұсыныстар енгізеді [10.150 б].

1905 жылы Ресей империясының I Мемлекеттік Думасына Орта Азия және Қазақстаннан 21 депутатқа орын бөлініп (4%) Астрахан губерниясы қазақтары атынан Бақтыгерей Құлманов сайланады [11.]. Ол қазақ даласынан сайланған ұлт зиялыларымен бірге империялық шовинизм мен саясат үстемдік етіп тұрған кезде де ел намысы мен талан-таражға түскен қазақ жерін қорғау ісіне барынша үлес қосты [12]. Кейін 1907 жылы қаңтар-ақпан айларында II Мемлекеттік Думаға Орал облысынан Бақытжан Қаратаев, Ақмола облысынан Шәймерден Қосшығұлов, Торғай облысынан Ахмет Бірімжанов, Семей облысынан Темірғали Нұрекенов, Сырдария облысынан Тілеулі Алдабергенов, Астрахан губерниясынан Бақтыгерей Құлманов – мұсылмандар фракциясына, Жетісу облысынан Мұхамеджан Тынышпаев – кадет фракциясына тіркеліп, депутат боп сайланады [13]. Бір топ қазақ тізе біріктіре жүріп заңгер Бақытжан Қаратаев отарлаушы үкіметтің саясатын әшкерелеп Дума мінбесінен 1907 жылы 16 мамыр күні күллі империяға мәлімдеді [14.18-19бб]. Екі мәрте депутат боп сайлануынан Бақтыгерей Құлмановтың ел ішіндегі беделі мен қадірін көруге болады, Дума мүшелігіне өту үшін орыс тілін білу шарты болғаны да ескергеніміз жөн.

Империялық саясаттың үстемдігі билеп тұрса да ел мен халық үшін жан аямаған Бақтыгерей Құлмановтың қайраткерлік белсенділігі толастамады, ашық күресті. I дүниежүзілік соғысқа араласқан патшалық Ресейдің 1916 жылдың 25 маусым жарлығы Қазақ даласында саяси толқуларға ұласты, қазақтан жігіт алуға қарсы Бақтыгерей Құлманов үн көтеріп, қарсылық білдіруге шақырды. Оған губернатор Соколовскийдің «Бақтыгерей Құлмановтың қазақтар арасынан ақша жинап, даладан жұмысқа алынған жігіттерді босатып алуға Петроград қаласына аттанды» деп жазған мәліметі дәлел. Және 1916 жылы Бөкей жеріндегі көтерілістің ұйымдастырушысы болған Сейтқали

Меңдешев те өз естеліктерінде Бактыгерей Құлмановтың казактан жігіт беруді тоқтатуды үкімет өкілдеріне мәселе етіп қойғандығын, бірақ Астрахан губернаторы өлкеден жігіт жинау науқаны аяқталғанша Құлмановты Қамыс-Самар болысынан 1917 жылдың ақпан-наурыз айларына дейін Ақтөбе облысына жер аударғанын жазады. Ақпан төңкерісінен соң Бөкей Ордасына оралған Бактыгерей Құлманов халыққа монархияның құлап, енді демократиялық өзгерістерге зор мүмкіндік туғанын түсіндіріп, ел ішіне төңкерістің азаматтық идеяларын таратады [15.151 б]. 1917 жылы сәуір-мамыр айларында облыстық, уездік казак съездері өте бастап, Бөкей Ордасы қазақтарының басқару жүйесі арнайы съезіне Ғ.Мұсағалиев, И.Меңдіханов, С.Меңдешев, Б.Ниязов, М.Шомбалов, Ш.Бекмұхамбетов есімді зиялылар қатысып, орталық комитетті сайлаумен қатар Бактыгерей Құлмановқа «Қазақ халқының Астрахан өлкесіндегі комиссары» етіп, билік жүргізуге құқық береді [16]. Төңкерістен соң орнаған Уақытша Үкіметтің Бөкей даласындағы комиссары Подгорский орнынан алынып, Бактыгерей Құлмановтың ұсынуымен өлке комиссарлығына заңгер Батырхайыр Ниязов тағайындалады. Съездің президиум мүшелері боп: дәрігер Мәжит Шомбалов, Қазан университетінің студенті Шафхат Бекмұхамбетов, хатшылығына: Сейтқали Меңдешев, Ғабдулғазиз Мұсағалиев, төрағалығына бірауыздан заңгер Уәлитхан Танашев сайланған [17]. Съезд барысында сайланған Орталық комитет Бактыгерей Құлмановтың басшылығымен сол кездегі өзекті жер мәселесін шешуге тырысады, земстволық басқарушылар құрады, ел ішінде үгіт-насихат жүргізуге «Ұран» газетін шығаруды қолға алады. «Ұран» газеті 1917 жылдың қыркүйегі мен 1918 жылдың мамыр айы аралығында Бөкей Ордасында шыққан газет [18.154 б]. Уақытша үкімет тұсында Бөкей даласындағы зиялы күштердің қолға алған саяси өзгерістердің мәні – Қазақ автономиясын құрудағы алғашқы қадамдардың бірі болды. Патша тақтан құлаған соң 1917 жылы 15 наурызда Минскідегі казак зиялылары Қазақ жерінде демократиялық республика құру мақсатында жолданған телеграммалар күшімен өткен болыстық, уездік, облыстық съездердің саны 68 болыпты. 1917 жылдың 5-13 желтоқсан күндері Орынбордағы Уақытша үкіметтің Торғай комиссариаты үйінде өткен Жалпықазақ съезінде құрылған Алашорда үкіметінің құрамына мүше боп Бактыгерей Құлманов енді [19.90 б]. 1917 жылдың 21-28 шілде күндері Орынбордағы Жалпықазақ съезінде Бөкей Ордасынан Бактыгерей Құлманов, Уәлитхан Танашев, Батырқайыр Ниязовтар депутаттар тізіміне енген [20.46-51 бб]. Ал 5-13 желтоқсанда Орынборда өткен Жалпықазақ съезінде Бактыгерей Құлманов төраға боп сайланып, Алаш автономиясын дереу жариялау керек деген 33 делегаттың бірі болды [21.64,70 бб]. Съезде «Алаш Орда» министрлері тізімінде де жалпы казак атынан 12-ші боп сайланған Бактыгерей Құлманов еді [22.21 б]. Алашорданың тұратын орны – Семей қаласы деп шешілген соң іске кірісу міндеті қойылады. Ең үлкен шұғыл жұмыстардың бастысы – халық әскерін жасау мен ұлт қазынасына ел ішінен пұл жинау болды. «Алаш Орда үкіметі төрағасы Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Елдес Омаров, Бактыгерей Құлманов, Тұрағұл Құнанбаев, Міржақып Дулатовтардың Семейге бара жатқаны, бірақ Русиядан большевиктік бүліншіліктің кесірі тиіп, бөгет болды» деп жазды Алаш қайраткері, «Бірлік туы» газетінің редакторы Хайретдин Болғанбай [23.14 б]. 1918 жылы Уфа қаласында Алаш басшыларының жиналысында қашықтық пен жол мәселесін ескере елді үкіметтің бір орталықтан басқару қиындығынан Алаш Орданың Батыс бөлімшесі құрылып, басқару құрамына Бактыгерей Құлманов сайланады.

Жиналыстан елге ауырып оралған абзал жан 1919 жылы Жаңақалада (Батыс Қазақстан облысы) қайтыс болды [24.142 б].

Иман мен парасаттылық күші жетектеген Алаш қайраткерлерінің бірі Бақтыгерей Құлмановтың шығармашылық жұмыспен де айналысқаны белгілі [25], біздің міндетіміз оның қаламынан туындаған туындыларды іздеп тауып, өскелең ұрпаққа жеткізу. Өткен ғасырдың аласапыран кезеңінде күллі қазаққа Тәуелсіздік үмітін жандандырған Алаш арыстарының әділетсіз жүйеге азаматтық қарсылық көрсету үлгісі мәңгі есте қалары анық.

Әдебиет:

1. Сүлейменова Д. Батыс Алашорда тарихы. – Орал.: 2011. 148-б
2. Ахмедов Ф. Алаш «Алаш» болғанда: Естеліктер мен тарихи деректер. – А.: 1996. 123-б
3. https://kk.wikipedia.org/wiki/Бақтыкерей_Ахметұлы_Құлманов 26.08.2016
4. Сүлейменова Д. Батыс Алашорда тарихы. – Орал.: 2011. 149-150 бб
5. <http://el.kz/m/articles/view/content-448926> 26.08.2016
6. Ахмедов Ф. Алаш «Алаш» болғанда: Естеліктер мен тарихи деректер. – А.: 1996. 123-б
7. old.abai.kz/node/890 27.03.2017
8. Сүлейменова Д. Батыс Алашорда тарихы. – Орал.: 2011. 150-б
9. https://kk.wikipedia.org/wiki/Бақтыкерей_Ахметұлы_Құлманов 26.08.2016
10. Сүлейменова Д. Батыс Алашорда тарихы. – Орал.: 2011. 148-б
11. https://ru.wikipedia.org/wiki/Государственная_дума_Российской_империи_I_созыва 12.03.2017
12. www.zharar.com/kz/referat/5369-baktygerey.html#read 27.03.2017
13. old.abai.kz/node/890 27.03.2017
14. Григорьев В. Его не слышали // «Мұрагер», №2. – А.: 1992. 18-19бб
15. Сүлейменова Д. Батыс Алашорда тарихы. – Орал.: 2011. 151-б
16. <http://www.inform.kz/kaz/article/221161626> 26.08.2016
17. http://gonzo.kz/blog/2642-bokeydegi_tyngyish_kazak_ykimeti 26.08.2016
18. Сүлейменова Д. Батыс Алашорда тарихы. – Орал.: 2011. 154-б
19. Алашорда: фотоальбом. – А.: 2002. 90-б
20. Алаш Орда: Сборник документов/Сост. Н. Мартыненко. – Алма-Ата.: 1992. 46,51 бб
21. Сонда. 64,70 бб
22. Төлепберген Б. Мәңгі жас – Алаш идеясы: Публицистикалық зерттеулер мен мақалалар. – А.: 2008. 21-б
23. Болғанбай Х. Иман күші/кұраст. Д. Қамзабекұлы. – А.: 2009. 14-б
24. Төлепберген Б. Мәңгі жас – Алаш идеясы: Публицистикалық зерттеулер мен мақалалар. – А.: 2008. 142-б
25. http://gonzo.kz/blog/2642-bokeydegi_tyngyish_kazak_ykimeti 26.08.2016